

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15:347.6(392)«10/16»

DOI <https://doi.org/10.15421/392101>

Ковальова С. Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

СПАДКУВАННЯ ЗА «ПРАВОМ ПРИРОЖОНИМ» В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ X–XVII СТ.

LEGAL INHERITANCE IN UKRAINIAN SOCIETY IN X–XVII CENTURY

У статті встановлено сутність інституту спадкування за законом в українському суспільстві X–XVII ст. У розвитку інституту спадкування за правом спорідненості в українському суспільстві X–XVII ст. запропоновано виділити три етапи. У X–XII ст. спадкування за правом спорідненості відбувалося за варварським звичаєвим правом, з XI ст. записаним у Руській Правді. Спадкоємцями були сини померлого; дочки отримували частку батьківського майна у вигляді приданого. Вдова при неповнолітніх синах мала право розпорядження майном, але допоки вона не виходила заміж удруге. Майно осіб, що не мали синів, вважалося виморочним та відходило князю. Спадкування за заповітом фактично збігалося зі спадкуванням за законом із позиції кола спадкоємців. У XIII – на початку XVI ст. спадкові відносини регулювалися нормами феодального права, закріпленими як у писаному праві, так і у правових звичаях. Розширилося коло спадкоємців за законом, до спадкування були допущені дочки нарівні з синами, але всі землевласники були зобов'язані забезпечити відбування військової служби з маєтків. У разі відсутності дітей могли спадкувати інші родичі та вдова («ближні»). Майно осіб, що не мали «ближніх», вважалося виморочним і передавалося князю. У другій третині XVI–XVII ст. феодальне право, у тому числі спадкове, трансформувалося в ранньомодерне. Інститут спадкування за законом ускладнився та складався з норм писаного і звичаєвого права, на його формування впливала також правозастосовна практика. Отже, складався певний дуалізм спадкування за законом: практика для привілейованих станів та посполитого населення не була однаковою. Серед соціальної верхівки разом із визнанням спадкових прав жінок відбулося і скасування обмежень щодо спадкування батьківського майна заміжніми жінками, розширилися спадкові права інших родичів. Непривілейоване міське та сільське населення у практиці спадкування за законом керувалося здебільшого архаїчними нормами звичаєвого права, що склалися ще в часи Руської Правди.

Ключові слова: *спадкування, спадкування за законом, історія українського права, середньовічне право, українське звичаєве право.*

In this article the essence of the institution of legal inheritance in the Ukrainian society of the X–XVII centuries is established. It is proposed to distinguish three stages of the development of this institution. In the X–XII centuries legal inheritance was regulated by barbaric consuetudinary law, since the XI century it was fixed in Russka Pravda. The heirs were the sons of the deceased; daughters got a share of parental property in the form of a dowry. The widow had the right to dispose of the property, but until she remarried. The property of persons who did not have sons was considered to be extortionate and was passed to the prince. Inheritance by will actually coincided with legal inheritance in terms of the circle of heirs. In the XIII – early XVI century hereditary relations were regulated by the rules of feudal law, fixed both in written law and in legal customs. The circle of legal heirs was expanded, daughters were allowed to inherit as well as sons, but all landowners were obliged to ensure military service from the estates. If there were no children, other relatives and a widow could inherit. The property of persons who had no relatives was considered extortionate and was passed to the prince. In the late XVI and XVII century the feudal law, including hereditary, was transformed into early modern. The institution of legal inheritance became more complicated and consisted of the rules of written and consuetudinary law, its formation was also influenced by legal practice. As a result, there was a certain dualism of inheritance by law: the practice was not the same for the privileged classes and the common population. Among the social elite, along with the recognition of women's inheritance rights, the restrictions on the inheritance of parental property by married women were deleted, and the inheritance rights of other relatives were expanded. The unprivileged urban and rural population in the practice of legal inheritance used archaic norms of consuetudinary law, which were formed in previous periods.

Key words: *inheritance, legal inheritance, the history of Ukrainian law, medieval law, Ukrainian consuetudinary law.*

Постановка проблеми. Вивчення правових інститутів минулих часів є невід'ємною частиною історико-правового пізнання, оскільки встановлення загальних закономірностей формування, розвитку та функціонування інститутів права дає змогу точніше реконструювати правову реальність того чи іншого періоду. Як правило, основним джерелом для дослідження правового інституту є пам'ятки права, в яких містяться відповідні правові норми, що утворюють такий інститут. Однак зміст деяких інститутів закріплювався в писаному праві лише частково,

а більшість його норм містилася у звичаєвому праві, що були закріплені переважно в правосвідомості суб'єктів правовідносин. Тож для встановлення змісту такого інституту важливим є вивчення не лише догми права, але й правозастосовної практики. До таких інститутів в історії вітчизняного права належить спадкування за правом спорідненості, яке в Новий час, коли писане право остаточно перетворило неписані правові звичаї на допоміжний, другорядний засіб правового регулювання, отримало назву «спадкування за законом». Цей інститут є одним із

найдавніших за походженням, і протягом X–XVII ст. він зазнав певних трансформацій, зумовлених еволюцією соціального та державного ладу на українських землях, а отже, змінами в суспільних відносинах. Тому доцільним буде звернутися до вивчення інституту спадкування «за правом прирощення» в українському суспільстві X–XVII ст. Нижня часова межа зумовлена першими документальними згадками про існування спадкування за правом спорідненості на руських землях; верхня межа вибрана з огляду на те, що значна частина норм цього інституту походила зі звичаєвого права, яке ще не було повністю витіснено писаним правом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання руського/українського спадкового права знаходили відображення в науковому доробку дослідників XIX–XX ст., серед яких варто згадати класиків історико-правової науки М. Владимирського-Буданова [1], М. Ясинського [2], О. Єфименко [3], І. Беляєва [4], С. Юшкова [5]. Праці цих науковців відрізняються увагою до першоджерел, зокрема, пам'яток права, ретельністю аналітичного опрацювання писаних норм. Сучасні дослідники історії українського спадкового права зосереджують увагу переважно на спадкуванні за заповітом. Серед праць, присвячених проблемі спадкування за законом, згадаємо монографію О. Неліна [6]; певна увага приділена цьому інституту в навчальному посібнику І. Бойка [7]. Ці науковці досліджували вказаний інститут з урахуванням динаміки його розвитку.

Однак, констатувавши солідний внесок попередніх дослідників у вивчення історії спадкування за законом в українському суспільстві XI–XVII ст., зауважимо, що науковий потенціал питання не вичерпаний. Зокрема, поза увагою науковців залишилися такі аспекти цього інституту, як його функціонування в реальних правовідносинах досліджуваного періоду, сприйняття спадкування колективною та індивідуальною правосвідомістю українців. Тому ця розвідка має на меті визначити особливості формування спадкування за правом спорідненості в українському суспільстві XI–XVII ст. та чинники, що вплинули на його розвиток, а також встановити його сутність та специфіку функціонування, виходячи не лише з текстів пам'яток права, а й з матеріалів правозастосовної практики.

Виклад основного матеріалу. Спадкування за законом в руському/українському праві XI–XVII ст. еволюціонувало залежно від суспільно-політичного ладу, що панував на українських землях у конкретний відтинок часу. Пропонуємо виділити три етапи його розвитку: 1) X–XII ст., коли спадкування за правом спорідненості відбувалося за варварським звичаєвим правом, з XI ст. записаним у Руській Правді; 2) XIII – початку XVI ст.), коли спадкові відносини регулювалися нормами феодального права, закріпленими як у в писаному праві, так і у правових звичаях; 3) друга третина XVI–XVII ст., коли феодальне право, у тому числі спадкове, трансформувалося в ранньомодерне, в якому правотворення поступово стає прерогативою держави. Відразу зауважимо: така

періодизація не збігається з періодизацією державності на українських землях; це вкотре підтверджує, що право (а отже, і правові інститути) є порівняно самостійним щодо держави соціальним феноменом, який розвивається за властивими йому правилами і закономірностями, тому виділення етапів розвитку права має власні критерії, які не завжди збігаються з критеріями періодизації держави.

Розглянемо специфіку регулювання відносин спадкування за правом спорідненості в кожен із визначених періодів.

Спадкування за правом спорідненості в руському/українському праві вперше згадується в договорі Олега з греками 911 р.: «Аще кто (з руських – С.К.) умреть, не урядивь своего имени, ци своих не имать, да възратить имение к малым ближикам в Русь» [8, ствб. 25]. Тому спадкоємцями за правом спорідненості визнавалися діти померлого. Коло спадкоємців рухомого батьківського майна конкретизується Руською Правдою: до нього входили народжені в шлюбі сини небіжчика; дочки до спадкування не допускалися, оскільки свою частку з батьківського майна вони отримували у вигляді приданого (ст. 95 Розширеної редакції) (це могло бути реалізовано ще за життя батька). Нерухоме майно смерда спадкували виключно його сини; якщо таких не було, то земля відходила князю як виморочна (ст. 90). Боярські вотчини спадкували сини, проте за їхньої відсутності могли спадкувати і дочки (ст. 91). Позашлюбні діти, прижиті від невілниць, не допускалися до спадкування, але вони отримували волю разом зі своєю матір'ю (ст. 98).

Руська Правда не визнавала спадкоємцем того з подружжя, хто пережив іншого. Вдова не спадкувала, а розпоряджалася майном до повноліття синів; її право власності поширювалося лише на ту частку майна, яку їй виділяв чоловік (ст. 93). Однак право розпорядження майном, як і право на виділену частку, вона мала, поки не виходила заміж вдруге; повторний шлюб анулював її права на будь-яке майно першого чоловіка, яке передавалося в опіку іншим родичам дітей (ст.ст. 99, 101). Материні майно, яке складалося з рухомих речей, поділялося порівну між всіма дітьми (якщо інше не було встановлене материним заповітом), які, за бажанням, могли передати частину церкві «на душу» небіжчиці (ст. 92) [9, с. 70–71].

Спадкування за заповітом цього періоду фактично дорівнювалося спадкуванню за законом, оскільки право дозволяло спадкодавцю передати майно виключно особам із кола спадкоємців за законом, розпорядження могли стосуватися лише розміру частки, яку отримував кожен із синів.

Отже, руське/українське право X–XII ст. регулювало відносини спадкування за законом за тими ж принципами, що і варварське право інших європейських народів. У сімейному майні розрізняли батькову і материну частку, які мали різний режим спадкування. Розрізнялося спадкування «по мечу» (за чоловічою лінією) і «по прядці» (за жіночою лінією), причому спадкування землі могло відбуватися лише

«по мечу». Жінка не спадкувала після свого батька, отримуючи належну їй частку сімейного майна як придане. Передача боярських вотчин дочкам є винятком, який підтверджує правило: незаміжній спадкоємиці призначався опікун і не надавалося права розпоряджатися землею, а після одруження боярської дочки вотчина переходила у власність чоловіка; фактично вотчина становила придане бояришні. Вихід майна з власності сім'ї за наявності живих спадкоємців був неможливий.

Із поглибленням сюзеренно-васальних відносин, зростанням ролі церкви та релігійної ідеології, посиленням зв'язків з іншими країнами Центрально-Східної Європи на українських землях у XIII – початку XVI ст. спадкування за правом спорідненості зазнало якісних змін. Насамперед це стосувалося поширення спадкування за заповітом із скасуванням обмежень щодо кола можливих спадкоємців, що істотно похитнуло монополію синів на отримання спадщини батьків. Одночасно розширилося коло спадкоємців за законом: «прирожоним правом» спадкувати наділялися всі родичі померлого: діти (і сини, і дочки), а за їх відсутності – брати, сестри; наступну чергу становили племінники і племінниці, двоюрідні брати і сестри. Для позначення спадкоємців за правом спорідненості використовувалися терміни «ближні», «плем'я».

До кола спадкоємців першої черги, які спадкували разом із дітьми, було включено і вдів. У Київському привілеї 1507 року вказувалося, що «по животе жоне и детем держати именьє, а у кого детей не будет, ино ближнему» [2, с. 170]. Водночас майнові права жінок зазнавали певних обмежень: отримавши спадщину після чоловіка, жінка мала повернути придане, надане їй батьками, і віно, записане їй при укладанні шлюбу чоловіком (за звичаєм, віно складало 1/3 його майна і призначалося для матеріального забезпечення жінки в разі смерті чоловіка). Якщо вона цього не робила, то позбавлялася права на частку у спадщині чоловіка, а в майбутньому – права спадкувати після своїх батьків.

Якщо «ближніх» не було, то майно, як і у попередній період, відходило великому князю як виморочне. Ця давня норма руського/українського права була закріплена, наприклад, у Київському привілеї 1507 р. Проте наявність заповіту могла змінити долю майна: за Вітебським 1503 року, Смоленським 1505 року, Полоцьким 1511 року привілеями, великі литовські князі (господарі) не могли претендувати на «безадщину», тобто майно, що лишилося після померлого, який не мав «ближніх», але склав заповіт на користь іншої особи [2, с. 172–173]. Ця норма застосовувалася не тільки у вказаних, але й в інших землях держави. Так, 2 липня 1493 р. канцлер Миколай Радзивіл просив господаря Олександра Казимировича підтвердити право власності канцлера на маєток Судеви поблизу Вільна, який йому заповідав Войтко Шедиборович Швенторог, «не маючи никого ближних роду своего». Господар зауважив, що «тое именьє мяло быти ... на господаря спасти, коли ближних к тому нет». Але «з ласки» господаря маєток було

залишено за Миколаєм Радзивілом та його нащадками «подле запису отчича того именья» [10, с. 73].

Еволюція інституту спадкування за законом у напрямку розширення кола спадкоємців диктувалася зростанням ролі військової служби, якою були зобов'язані всі землевласники Галицько-Волинської держави, а згодом Великого князівства Литовського на користь монарха як верховного сюзерена. Дозвіл литовських господарів на передачу маєтків жінкам або «ближнім» померлого означав, що новий землевласник – незалежно від статі – забезпечуватиме виконання військової служби з маєтку, отже, інтереси влади було забезпечено.

Протягом другої третини XVI–XVII ст. українське суспільство Великого князівства Литовського переживало прорив із феодалізму в ранній модерний час. Відбувалися бурхливі зміни в усіх сферах соціального, державного, економічного, релігійного, культурного, інтелектуального, правового життя. Це знайшло відображення, зокрема, в подальшій еволюції спадкування за правом спорідненості, або, за термінологією правозастосовної практики XVI–XVII ст., «за правом прирожоним». Насамперед, це стосувалося зростання ролі писаного права в регулюванні відносин спадкування. У Статутах Великого князівства Литовського 1566 і 1588 років норми спадкового права були систематизовані і виділені в окремі розділи, в яких, щоправда, йшлося переважно про спадкування за заповітом. Більшість норм, що регулювали спадкування «за правом прирожоним», як і раніше, зберігалися в суспільній та індивідуальній правосвідомості як звичаєві і широко застосовувалися представниками всіх соціальних станів у правозастосовній практиці. Такий синтез писаних і звичаєвих норм, доповнений нормами, що склалися в правозастосовній практиці, сприяв ускладненню досліджуваного інституту, а отже, більш детальному регулюванню відповідних суспільних відносин. Зауважимо, що писане право Великого князівства Литовського лишалося чинним на українських землях і після зміни їхнього статусу на коронні у складі Речі Посполитої, тому зберігало актуальність і впродовж другої половини XVI–XVII ст. У цей період воно зазнало істотного впливу римського права, який позначився і на деяких аспектах функціонування інституту спадкування за законом. Так, наприклад, спадкоємці «за правом прирожоним», як і спадкоємці за заповітом, мали сплачувати борги спадкодавця; ця норма не була закріплена у Статутах, але складалася в судовій практиці, ймовірно, під впливом римського права. У 1561 р. господарський зем'янин Януш Прокопович Вгриновський повідомив Луцькому гродському суду, що отримав у спадщину після батька маєток, обтяжений «боргами немалими», і суд, за вимогою кредиторів, зобов'язав Вгриновського сплатити борги, незважаючи на те, що вони перевищували вартість отриманого маєтку. Цікаво, що Вгриновський склав заповіт на користь своїх сестер, які у разі смерті спадкодавця мали успадкувати не лише маєток, а й борги [11, с. 220–221].

За визнанням спадкових прав жінок відбулося і скасування обмежень права спадкування батьківського майна заміжніми жінками. Так, зем'яни Михайло та Василь Привередовські просили записати до книг Луцького гродського суду, що заявники та їхні заміжні сестри Марія і Тетяна «розделок (успадкованого маєтку Басвського – С.К.) были есмо себе вчинили». З тексту заяви випливає, що Басвське було «отчизним» маєтком їхнього діда, а після його смерті перейшло у спадщину його дочкам Любці (матері заявників) та Марії (їхній бездітній тітці). Після смерті Любки і Тетяни маєток успадкували Привередовські, причому брати і сестри тримали спадщину «в посполитом держаню». Потреба поділу маєтку виникла внаслідок заміжжя сестер, які подарували свої частки маєтку своїм чоловікам [11, с. 401–402].

Множинність джерел спадкування за законом іноді спричиняла плутанину у черговості спадкування. Так, у 1561 р., четверо братів Білостоцьких заявили Луцькому гродському суду, що жінка їхнього дядька Уляна Семенова Білостоцька, успадкувавши майно свого чоловіка, померла бездітною, тому «речи рухомые маєтности небожчика дядька [Білостоцьких] по смерти ее ни на кого иншого, одно на братаничов его (тобто заявників, чотирьох братів Білостоцьких – С.К.) правом приржежоным припало». Але брати Уляни Білостоцької Андрій та Яків Колпитовські, прийшовши до маєтку, забрали труну з тілом сестри і спустошили маєток, вивезши все рухоме майно – «шаты, быдло, кони и иншие речи маєтности рухомые». Колпитовські заявили, що мали право на спадщину після сестри, оскільки вона після смерті свого чоловіка віддала віно його племінникам, братам Білостоцьким, тому успадкувала рухоме майно, повернувши «ближнім» чоловіка маєток [11, с. 308, 505].

Вплив норм писаного права у процесі спадкування за правом спорідненості відчувався переважно серед представників привілейованих станів. Посполите населення керувалося здебільшого нормами звичаєвого права, що склалися ще в часи Руської Правди. Так, наприклад, у 1638 р. бориспільська міщанка Настася Васьчиха, за першим чоловіком Антипаха, поділила спадщину померлого Антипа між собою та своїм сином від Антипа Омельком. Нерухоме майно вона повністю передала Омельку. З-поміж рухомого майна Настася взяла лише те, що було нею зароблено під час перебування у шлюбі, решту віддала сину з умовою, що він «виправить» своїм сестрам придане, коли ті вийдуть заміж [12, с. 13–14]. У 1655 р. Лохвицький в'їзд (війт, бур-

містр, сотник і отаман) розглядав справу про поділ майна міщанина Куцого між його спадкоємцями – вдовою, сином та заміжною дочкою. За рішенням в'їзду Леско Куценко (син) отримав $\frac{3}{4}$ спадкового майна, а Мисковая Ольшанська (дочка) – $\frac{1}{4}$. Вдова у судовому рішенні не була включена до кола спадкоємців [13, с. 68]. Згідно зі звичаєвим правом, на кваліфікацію справи впливала моральна сторона справи. У 1657 р. той самий в'їзд виніс рішення щодо поділу спадщини між сином померлого Пилипа Олезеем Пилипенком та його мачухою Марією Пилипихою. Син отримав $\frac{1}{3}$ майна, оскільки «при смерти отцевської не был» [13, с. 89].

Висновки. Таким чином, у розвитку інституту спадкування за правом спорідненості в українському суспільстві Х–XVII ст. можна виділити три етапи. У Х–XII ст. спадкування за правом спорідненості відбувалося за варварським звичаєвим правом, з XI ст. записаним у Руській Правді. Спадкоємцями були сини померлого; дочки отримували частку батьківського майна у вигляді приданого. Вдова при неповнолітніх синах мала право розпорядження майном, але допоки вона не виходила заміж удруге. Майно осіб, що не мали синів, вважалося виморочним та відходило князю. Спадкування за заповітом фактично збіглося зі спадкуванням за законом із позиції кола спадкоємців. У XIII – на початку XVI ст. спадкові відносини регулювалися нормами феодального права, закріпленими як у в писаному праві, так і у правових звичаях. Розширилося коло спадкоємців за законом, до спадкування були допущені дочки нарівні з синами, але всі землевласники були зобов'язані забезпечити відбування військової служби з маєтків. За відсутності дітей могли спадкувати інші родичі та вдова («ближні»). Майно осіб, що не мали «ближніх», вважалося виморочним і передавалося князю. У другій третині XVI–XVII ст. феодальне право, у тому числі спадкове, трансформувалося в ранньомодерне. Інститут спадкування за законом ускладнився та складався з норм писаного і звичаєвого права, на його формування впливала також правозастосовна практика. Отже, складався певний дуалізм спадкування за законом: практика для привілейованих станів та посполитого населення не була однаковою. Серед соціальної верхівки разом із визнанням спадкових прав жінок відбулося і скасування обмежень щодо спадкування батьківського майна заміжніми жінками, розширилися спадкові права інших родичів. Непривілейоване міське та сільське населення у практиці спадкування за законом керувалося здебільшого архаїчними нормами звичаєвого права, що склалися ще в часи Руської Правди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. Вып. IV. Київ : Университетская типография, 1907. 112 с.
2. Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Москва : Печатня С. Мамонова, 1894. 207 с.
3. Ефименко А.Я. Исследования народной жизни. Вып. 1: Обычное право. Москва : В.И. Касперов, 1884. XVI, 382 с.
4. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. Москва : Типо-Лит. С.А. Петровского и Н.П. Панина, 1879. VIII, 728 с.

5. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва : Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1949. 544 с.
6. Нелін О.І. Спадкове право України. Історико-правовий аспект : монографія. Київ : Видавець Вадим Карпенко, 2008. 344 с.
7. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
8. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург : Типография М.А. Александрова, 1908. XVI+938 стлб., 87 с.
9. Российское законодательство X–XX веков / Под ред. О. Чистякова. Т. 1. Москва : Юридическая литература, 1984. 432 с.
10. Литовская Метрика. Книга записей 3 (1440–1498). Вильнюс : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1998. 163 с.
11. Луцька замкова книга. 1560–1561 рр. / Підгот. до видання В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. Луцьк : СПО ФО Купровський В.М., 2013. 734 с.
12. Акты Бориспольского мейского уряду. 1612–1699. *Киевская старина*. 1892. Т. XXXVII. Приложение. С. 1–32.
13. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. : Збірник актових документів / Відп. ред. І.П. Чепіга. Київ : Наукова думка, 1986. 218 с.